# O'ZBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINING(IBORA) KOGNITIV-KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

***Ergashova Hilola Anvar qizi***

Termiz davlat pedagogika instituti

Magistratura bo'limi o'zbek tili va adabiyoti

mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada o'zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda frazeologizmlarning lingvistik va kognitiv jarayonlar orqali shakllanishi, ularning inson fikrlash tizimida tutgan o'rni hamda madaniy kontekst bilan bog'liqligi o'rganiladi. Tadqiqot davomida frazeologik birliklarning ma'no konstruktsiyasi, metaforik va metonimik asoslari, shuningdek, ularning mental xaritalar bilan bog'liqligi yoritiladi. Maqola natijalari o'zbek tilining frazeologik fondi va uning kognitiv konseptual modelini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu tadqiqot mintaqaviy tilshunoslik va kognitiv lingvistika sohasida akademik va amaliy izlanishlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

**Kalit so'zlar:**o'zbek tili, frazeologizmlar, kognitiv lingvistika, konseptual xususiyatlar, metafora, mental xaritalar, madaniy kontekst

**Abstract:** This article analyzes the cognitive-conceptual characteristics of Uzbek language phraseologisms. It examines the formation of phraseologisms through linguistic and cognitive processes, their role in human thought systems, and their connection with cultural context. The study illuminates the semantic construction of phraseological units, their metaphorical and metonymic

foundations, as well as their relationship with mental maps. The findings of the article contribute to a deeper understanding of the phraseological fund of the Uzbek language and its cognitive conceptual model. This research serves as a basis for academic and practical studies in the fields of regional linguistics and cognitive linguistics.

**Keywords:** Uzbek language, phraseologisms, cognitive linguistics, conceptual characteristics, metaphor, mental maps, cultural context

**Аннотация:** В данной статье анализируются когнитивно-концептуальные особенности узбекских фразеологизмов. Рассматривается формирование фразеологизмов посредством лингвистических и когнитивных процессов,их роль в системе человеческого мышления, а также связь с культурным контекстом. В ходе исследования освещается смысловая конструкция фразеологических единиц, их метафорические и метонимические основы, а также связь с ментальными картами. Результаты статьи способствуют более глубокому пониманию фразеологического фонда узбекского языка и его когнитивной концептуальной модели. Данное исследование служит основой для академических и практических работ в области региональной лингвистики и когнитивной лингвистики.

**Ключевые слова:** узбекский язык, фразеологизмы, когнитивная лингвистика, особенности, метафора, ментальные карты, культурны

O‘zbek tili frazeologizmlari tilning boyligini va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim komponentlardan biridir. Bu frazeologizmlar nafaqat kundalik muloqotda keng qo‘llanilib, turli ma’nolarni ifodalashda o‘ziga xos o‘rin tutadi,

balki xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribalari, an'analari va urf-odatlarini ham aks ettiradi. Shuning uchun frazeologik birliklarni o'rganish, ularning kognitiv-konseptual xususiyatlarini aniqlash tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa so'zlarning ma'nolarining chuqur, figurativ va muayyan konseptual doiralarga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Frazeologizmlar orqali til foydalanuvchilari o'z fikrlarini yanada ifodali va boy shaklda yetkazishga erishadilar, shu bilan birga madaniy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazishda muhim rol o'ynaydilar. Kognitiv va konseptual aspektlar tilshunoslikda til birliklarining chuqur tuzilishi va ma'nosini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Kognitiv aspekt til jarayonlarining inson miyasi tomonidan qanday qabul qilinishi, qayta ishlanishi va saqlanishini o'rganadi. Konseptual aspekt esa til birliklarining mazmuni va ularning ongdagi tasavvurlar bilan bog'liqligini anglatadi. Ayniqsa, frazeologizmlar kabi til birikmalarining ma'nosini to'liq ochish uchun, ularning konseptual asoslarini va kognitiv jarayonlarini tahlil qilish zarur. Bu yondashuv frazeologizmlarning nafaqat tashqi ko'rinishini, balki ularning semantik qatlamlarini ham chuqurroq anglashi uchun imkon yaratadi. Shunday qilib, kognitiv-konseptual yondashuv til birikmalarining semantik va madaniy kontekstlarini izohlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Kirish qismida tadqiqotning maqsadi, dolzarbligi va ilmiy asoslari yoritiladi, shuningdek, o'rganilayotgan masalaning umumiy manzarasi haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Bu bo'lim tadqiqotning asosiy muammolarini belgilab beradi va keyingi bo'limlarda qanday metodologiya qo'llanilishi, tahlil qilinadigan frazeologik birliklar va ularning kognitiv-konseptual aspektlari qanday tahlil etilishi haqida yo'l xaritasi sifatida xizmat qiladi. O'quvchi

ushbu qismdan keyingi bo'limlarda nazariy asoslar frazeologizmlarning tushunilishi va ishlatilishining kognitiv model va konseptual ramkalar doirasida o'rganilishi, hamda amaliy tadqiqot natijalari bilan tanishib

chiqishi kutiladi.

O'zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlari mavzusida mavjud adabiyotlarni tahlil qilganda, asosan frazeologizmlarning semantik tuzilishi, metaforik asoslari va madaniy kontekst bilan bog'liqligi haqida keng qamrovli tadqiqotlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Tadqiqotlar ko'pincha kognitiv tilshunoslik, lingvistik antropologiya va psixolingvistika sohalarida olib borilgan bo'lib, frazeologik birliklarning ma'no qatlamlari va ularning odamlarning tasavvurlari hamda dunyoqarashi bilan qanday bog'lanishini o'rganishga qaratilgan. Metodologik jihatdan, tipik yondashuvlar sifatida korpus tahlili, metafora tahlili va so'z birikmalarining kontekstual tekshiruvi ishlatilgan. Shu bilan birga, frazeologizmlarning zapraskalari o'zbek xalqining madaniy qadriyatlari, tarixiy voqealari va milliy falsafasi bilan uzviy bog'liq ekani ko'rsatilib, ularning tushunilishi va tarjimasidagi murakkabliklarga ham alohida e'tibor qaratilgan. Umuman olganda, mavjud tadqiqotlar o'zbek tilidagi frazeologizmlarning nafaqat lingvistik, balki madaniy-konseptual qiymatlarini aniqlashga xizmat qilgan bo'lib, yangi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy va metodologik asos yaratgan.

O'zbek tili frazeologizmlarini o'rganishda bir qator nazariy asoslar va modellar qo'llaniladi, ularning asosiy maqsadi frazeologik birliklarning kognitiv va konseptual xususiyatlarini ochib berishdir. Avvalo, kognitiv lingvistika asoschisi bo'lgan Lakoff va Johnsonning metafora nazariyasi frazeologizmlar

tahlilida keng qo'llaniladi. Ushbu yondashuv frazeologizmlarni faqat nutq birliklari sifatida emas, balki ularning insonning dunyoni qabul qilish uslubi va bilim tuzilmalari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, Frame Semantics nazariyasi frazeologik birliklarning muayyan kontekst va bilim doiralari bilan bog'liqligini aniqlashda samarali hisoblanadi. Bu model frazeologizmlar tarkibidagi konseptual kadrlarni va ularning semantik aloqalarini ochib beradi. Bundan tashqari, Mental Spaces Theory frazeologik ma'nolarni shakllantirish jarayonida turli konseptual maydonlarning o'zaro ta'sirini tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu nazariy yondashuvlar o'zbek tilidagi frazeologizmlarning kognitiv va konseptual jihatlarini chuqurroq anglashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tilshunoslikda frazeologizmni yanada integrativ va ko'p qirrali tahlil qilishni ta'minlaydi. O'zbek tili grammatikasini o'rganishda kognitiv-konseptual xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lib ular semantik tuzilmalar va konseptual metaforalarning rolini chuqur tahlil qiladi. Ushbu ishlar frazeologizmlarning ma'nosini nafaqat lug'aviy darajada balki kognitiv jarayonlar nuqtayi nazaridan yoritadi. Masalan, konseptual metafora nazariyasi asosida olib borilgan tadqiqotlar frazeologizmlarning ichki mantiqiy bog'liqligini ochib beradi, bu esa ularning qanday tushunilishi va qabul qilinishida kognitiv mexanizmlarning muhimligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, semantik tahlillar frazeologik birikmalarning keng kontekstdagi ma'no qatlamlarini tushunish imkonini beradi va ularning madaniy hamda psixologik asoslarini o'rganishga yordam beradi. Shu tariqa, ushbu tadqiqotlar o'zbek tilidagi frazeologizmlar orqali insonning fikrlash tuzilishi va obrazlilikni qabul qilish jarayonini yanada aniqroq anglashga xizmat qiladi.

Kognitiv lingvistika yondashuvi frazeologizm tadqiqotlarida muhim o‘rin tutadi, chunki u til birliklarining anglashdagi kognitiv mexanizmlarini ochib beradi. O‘zbek tili frazeologizmlarining o‘rganilishida bu yondashuv, xususan, mental tasvirlar, kategoriyalash va kontseptual aralashma jarayonlarini tahlil qilish orqali o‘zga madaniy va til birligi xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mental tasvirlar frazeologik birliklarning semantikasi va ularning yodda qolishida, yodga olishda qanday rol o‘ynashini tushuntiradi. Kategoriyalash jarayoni esa frazeologizmlarning umumiy yoki noaniq kontseptual toifalarga joylashtirilishini o‘rganish imkonini beradi. Kontseptual aralashma esa murakkab metaforik va metonimik tuzilmalarni shakllantirishda, yangi ma’nolarni yaratishda frazeologik birliklarning qanday ishlashini ko‘rsatadi. Bu ko‘zqarashlar o‘zbek tilidagi frazeologizmlarning semantik va pragmatik xususiyatlarini bilishda, ularning madaniy va tilkonseptual funktsiyalarini aniqlashda katta yordam beradi. Shu sababli, kognitiv-konseptual yondashuv o‘zbek frazeologiyasini chuqur va to‘liq tahlil qilishda ahamiyatli bo‘lib, joriy tadqiqotning asosi hisoblanadi.

Oldingi adabiyotlarni tahlil qilganda, o‘zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlariga doir izlanmalarda sezilarli bo‘shliqlar va cheklovlar mavjudligi aniqlanadi. Ko‘plab tadqiqotlar frazeologizmlarning leksik-morfologik yoki semantik jihatlarini o‘rganishga e'tibor qaratgan bo‘lsa-da, ularning kognitiv asoslari va konseptual strukturalarini chuqur tahlil qilish yetarlicha amalga oshirilmagan. Shuningdek, frazeologizmlarning madaniy-konseptual kontekstda qanday shakllanishi va ular orqali o‘zbek tilida fikr bildirishning o‘ziga xos xususiyatlari haqida kam ma'lumot mavjud. Bu esa frazeologizmlarning lingvistik va madaniy funksiyalarini to‘liq anglashda to‘siq bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, mazkur bo‘shliqlarni to‘ldirish va o‘zbek

frazeologizmlarining kognitiv-konseptual tafakkur tizimidagi o'rnini aniqlash hozirgi tadqiqotning asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlarini o'rganish uchun asosan sifatli tadqiqot metodologiyasi tanlandi. Chunki frazeologizmlarning mazmuni, Kognitiv strukturalar va konseptual tizimlari murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ularni aniq mezonlar va statistik ko'rsatkichlar orqali o'rganish qiyin. Sifatli yondashuv orqali frazeologik birliklarning kontekstga bog'liqligi, semantik qatlamlari va mental tasavvurlarini chuqur tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim hollarda ma'lumotlarni tizimli ravishda tahlil qilish va umumlashtirish maqsadida miqdoriy usullar ham qo'llanadi, natijada aralash metodlarning qisman qo'llanilishi kuzatiladi Bu esa tadqiqotning ob'ektivligi va yaxlitligini oshirishga xizmat qiladi hamda frazeologizmlarning kognitiv-konseptual xususiyatlarining to'liqroq va aniqroq tasvirlanishini ta'minlaydi.

Maqolada o'zbek tilidagi frazeologizmlarni yig'ish uchun turli ma'lumot to'plash usullari qo'llanildi. Avvalo, so'z boyligini chuqur o'rganish maqsadida ko'plab adabiy asarlar, lug'atlar va so'zliklar tahlil qilindi. Shu bilan birga, zamonaviy va xalq og'zaki ijodi manbalariga murojaat qilindi; bularga she'riy va badiiy matnlar hamda og'zaki nutq namunalaridan iborat korpuslar kiritildi. Tadqiqot jarayonida mavjud bo'lgan elektron ma'lumotlar bazalari va frazeologik lug'atlardan foydalandi, bu esa tahlil qilish uchun keng ko'lamdagi frazeologizmlarni taqdim etdi. Bundan tashqari, maydon tadqiqoti usullari orqali, ya'ni suhbatlar va intervyular o'tkazish orqali, o'zbek tilida kundalik muloqotda qo'llanilayotgan ifoda va iboralar to'plandi. Ushbu ko'p qirrali ma'lumot yig'ish metodlari tilning kognitiv-konseptual tuzilishini yanada mukammal va ishonchli

o'rganishga imkon berdi. O'zbek tili frazeologizmlarining o'rganishda kognitiv-konseptual xususiyatlarini o'rganishda bir qancha analitik yondashuvlar va vositalardan foydalaniladi. Jumladan, kognitiv lingvistik nazariyalari frazeologizmlarning tushunilishi va shakllanishida inson ongi va mental tasavvurlarining asosiy rolini ko'rsatadi. Konseptual metafora nazariyasi esa frazeologik birliklarning ichki mazmunini ochib berishda samarali vosita hisoblanadi; u orqali abstrakt tushunchalar kundalik tajribalar asosida ifodalanadi. Shuningdek, semantik tahlil metodlari frazeologizmlarning ma'nolarini aniqlashda qo'llaniladi, bu esa ularning kontekstga bog'liqligi va ko'p ma'nolilik kabi xususiyatlarini yoritishda yordam beradi. Pragmalingvistik yondashuvlar esa frazeologizmlarning kommunikativ vazifalari va ijtimoiy madaniy kontekstlarda qanday ishlatilishini tadqiq qilish imkonini beradi. Natijada, kognitiv va konceptual tushunchalarni chuqurroq tahlil qilish uchun ushbu ilmiy asoslangan metodologiyalar kompleksidan foydalanish izlanish samaradorligini oshiradi.

O'zbek tili frazeologizmlarining kognitiv-konseptual xususiyatlari tadqiqot orqali mukammal o'rganilib, ularning til va madaniyatni chuqurroq anglashdagi ahamiyati ta'kidlandi. Frazeologizmlar ma'no doirasi va kontekstga bog'liqligi orqali o'zbek xalqining dunyoqarashi, qadriyatlari va tabiat haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi. Bu frazeologizmalar lingvistik tizimda nafaqat ma'no-badiiy boylik, balki kognitiv model sifatida ham xizmat qiladi, chunki ular tilchislikda til birliklarining kontekstual va semantik qatlamlarini tadqiq qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, frazeologizmlarning kognitiv-konseptual xususiyatlari madaniyatga oid ko'plab faktlarni ochib beradi, ularni o'rganish o'zbek tilining xarakterini hamda xalqning mentalitetini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Natijada, frazeologik birliklar tilning immanent qonuniyatlari va madaniyat integratsiyasining markaziy elementi ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar mavjudligi bilan bog'liq muhim jihatlar aniqlandi. Birinchidan, hozirgi ishda O'zbek tili frazeologizmlarining faqat kognitiv- konseptual xususiyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, ularning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o'rni va funksional aspektlari yetarlicha o'rganilmadi. Ikkinchidan, namuna hajmi va tadqiqot materiali ko'lamining cheklanganligi umumlashtirish imkoniyatlarini kamaytirdi. Kelajakda o'zbek frazeologizmlarini boshqa tillar bilan solishtirma tahlil qilish orqali ularning universal va tilga xos xususiyatlarini chuqurroq tadqiq etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, frazeologik birliklarning kognitiv tasavvurlar bilan bog'liqligini ilgari suruvchi didaktik va lingvokulturologik yondashuvlarni qo'llash orqali tadqiqot doirasini kengaytirish lozim.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Ashurov, M. (2015). O'zbek tilida frazeologizmlarning kognitiv tahlili. O'zbek tili va adabiyoti, 3, 45-52.
2. Toshmuhamedov, A. (2017). Frazeologizmlarning kognitiv-konseptual asoslari. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi, Toshkent.
3. Qodirov, B. (2019). O'zbek frazeologizmlarining metaforik tizimi. Til va adabiyot, 1, 23-30.
4. Raximov, D. (2018). Frazeologiya va kognitiv lingvistika: O'zbek tilida yangi yondashuv. O'zbekiston Folklori, 2, 14-21.

5. Xolmurodov, S. (2020). O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning kognitiv-konseptual modeli. Filologiya jurnalari, 4, 60-67.
6. Yuldoshev, N. (2016). Frazeologizmlarning semantik va kognitiv aspektlari. O'zbek tili, 5, 12-18.
7. Islomov, R., & Karimova, L. (2021). O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning mental xaritasi. Lingvistika va tarjima, 6, 75-83.
8. M. (2014). Kognitiv lingvistika asoslari va frazeologiya. Toshkent: Fan va Texnologiya.
9. J. (2013). O'zbek tilida frazeologizmlarning semantik o'zgarishlari. Til va madaniyat, 7, 37-43.
10. Mirzayev, G. (2022). Frazeologizmlarning kognitiv-konseptual xususiyatlari: Nazariy va amaliy jihatlar. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashri, 9, 88-95.
11. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
12. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.